

Obrad Samardžić
Filozofski fakultet
Nikšić

SOCIOLOŠKI ASPEKTI VREMENA U SAVREMENOM SVIJETU

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF TIME IN CONTEMPORARY WORLD

ABSTRACT: Time as a phenomenon of considering occupies the attention of thought from the beginning, but at the same time it retreats from thought to reveal, comprehend and determine its uncatchable nature in conceptual way, and because of that though often remains on the surface without the possibility to offer an adequate answer on question „what is time“; the uncatchable always retreats into its indefiniteness confirming its uncatchable nature. But again, every new considering and thinking about time is worth as they are happening in new time, but are, at the same time, equally old because of the fact that by the act of pronunciation they belong to past. But again, every considering and thinking is very contemporary as belongs to one temporary, eternally now. Therefore, this attempt of reflecting on time isn't intentionally aimed to grasp uncomprehending things, but it represents a travelling through the contemporary world with aspiration to reach sense, importance and meaning of time in contemporary world from the perspective of sociological approach of time.

Key words: man, time, contemporary world, tradition, history, human mind, rationality, renaissance, education, industrial and postindustrial society, progress, changes, „innovation and speed“.

APSTRAKT: Vrijeme kao fenomen promišljanja oduvijek je zaokupljalo pažnju misli, ali i uzmicalo misli da se otkrije, spozna i pojmovno odredi njegova neuhvatljiva priroda, te otuda je misao često ostajala na površini, bez mogućnosti da ponudi adekvatan odgovor na pitanje „šta je vrijeme“; neuhvatljivo je uvijek uzmicalo u svojoj neuhvatljivosti, potvrđujući svoju neuhvatljivu prirodu. Ali opet, svako novo promišljanje i razmišljanje o vremenu po sebi je vrijedno, jer svako od njih zbiva se u novom vremenu, ali istovremeno svako od njih je isto toliko staro jer sa samim činom izgovora pripada prošlosti, a opet svako od njih je itekako savremeno jer pripada jednom prolaznom/dolaznom vječnom sada. Otuda i ovaj pokušaj razmatranja vremena nije intencionalno usmjeren da se dokuči nedokučivo, već predstavlja jedno putovanje kroz savremeni svijet, sa težnjom da se na tom putu dotakne smisao, značaj i značenje vremena u savremenom svijetu iz perspektive sociološkog pristupa vremenu.

Ključne riječi: čovjek, vrijeme, savremeni svijet, tradicija, istorija, ljudski um, racionalnost, renesansa, prosvjetiteljstvo, industrijsko i postindustrijsko društvo, progres, promjene, „novina i brzina“.

Temelji savremenog svijeta u kontekstu vremena – temelji na kojima sve počiva

Kada govorimo o savremenom svijetu u odnosu na prošli, svakako da imamo u vidu razvojne faze ljudskog društva i kulture. Uostalom, sama podjela istorije na periode i daje čovjeku pravo da se kritički osvrne na svoje stvara-

laštvo, koje nije ništa drugo do povijesno događanje. I ne samo da se kritički osvrne, u smislu historiografske analize pojedinih perioda ljudskog razvoja, već mnogo više od toga: da zauzimanjem određenog stava prema prošlim događajima, djela i stvara sadašnjost, odnosno utiče na oblikovanje budućnosti. Jer čovjek je povijesno biće, a to podrazumijeva da on na osnovu predanja (ali i kreativnog angažmana i stvaralačkog odnosa prema svijetu), tj. na osnovu pune svjesnosti o prošlosti gradi budućnost. Čovjekovo prisvajanje sopstvene prirode u isti mah je i njegovo shvatanje razvoja svijeta. Sama istorija je dio prirodne istorije, preobražaj prirode u čovjeka. I obrnuto, ta „prirodna istorija“ ima svoje stvarno postojanje samo u procesu ljudske istorije, jedine osmatračnice sa koje se može obuhvatiti istorijska cjelina (poput modernog teleskopa koji omogućuje našem pogledu da se vrati unazad kroz vrijeme, i da posmatra udaljavanje galaksija na rubovima univerzuma). Temporalizacija čovjeka, koja se zbiva posredstvom društva, isto je što i humanizacija vremena. Nesvjesno kretanje vremena pokazuje se i obistinjuje u istorijskoj svijesti. Istorijska svijest je nužno upućena na mentalne operacije, kojima se gradi istorijski smisao. Zbivanje lišeno smisla, značaja i značenja gubi preglednost i uređenost, pa ostaje nepovezano haotično mnoštvo lišeno jedinstva i identiteta koje izmiče našem pogledu na svijet. Pogled na svijet filozofski znači koncepciju svijeta, koja „predstavlja manje-više sistematizovano određenje celine sveta, čovekovog mesta u svetu, čovekovog oblikovanja svog ljudskog sveta, smisla čovekovog života i načina vlastitog čovekovog ostvarenja po vrednostima koje je sam odabrao“ (D. Leković, 1984: 57). Teorijsko-metodološka aktuelnost istaknutog shvatanja koncepcije svijeta jeste u tome što predstavlja dobru osnovu za kritičku analizu savremenog svijeta i položaja čovjeka u njemu, u kojem je ljudska suština čovjekove moći i aktiviteta, a time i sam smisao bivstvovanja, svestrano doveden u pitanje. U navedenom kontekstu filozofskog razumijevanja ovih problema, koncepcija svijeta odnosi se ne samo na određenje „stila čovekova života, nego i smisla čovekovog postojanja. Sa određenjem smisla čovekovog postojanja, koncepcija sveta predstavlja postignutu ili ostvarenu samosvest čoveka. Ona je tada sinonim čovekove samosvesti. [...] Odredba smisla čovekovog postojanja nije samo završna, nego i najviša odredba čoveka sa stanovišta koncepcije sveta“ (D. Leković, 1984: 60).

Vrijeme je oduvijek bilo izazov čovjeku i odazov čovjeka vremenu u njegovom tumačenju, ma koliko vrijeme bilo, nepostojano izvan svijesti, samog čovjeka. Na tragu te misli, Kant upućuje da se vrijeme i prostor ne mogu neposredno iskusiti, vrijeme nije ništa što bi postojalo, samo za sebe, ili što bi pripadalo stvarima kao objektivna odredba, što bi, prema tome, postojalo ako se apstrahuje od svih subjektivnih uslova unutrašnje forme njegovog opažanja. Time se, veberovski rečeno, upućuje na značaj, značenje i smisao koje pojedinci, društvene grupe i institucije pridaju vremenu. Pak, u levinasovskim odrednicama vrijeme se u nesvodivoj dijahroniji ne redukuje na jedno i imanentno, koje bi bilo moguće prisvojiti. Sve strategije prisvajanja ukidaju drugost kao takvu, vrijeme nije sinhrono i pokazuje se u situaciji licem-u-lice sa drugim. „Uslov vreme-

na je u odnosu između ljudskih bića ili u istoriji“ (E. Levinas, 1997: 61), dakle, uvijek u intersubjektivnoj relaciji, a ne puko subjektivnoj. Prema tome, u ovom kontekstu „vrijeme ne možemo shvatiti kao djelo nekog izolovanog subjekta, već kao odnos, kao relaciju jednog subjekta prema drugom. Znači, vrijeme se realno javlja kao odnos, kao relacija, što bitno i nužno orijentiše djelovanje subjekta, a to upravo upućuje na pojam vremena kao sociološke kategorije. Time se 'priznaje' društvena stvarnost kao vrijeme, ali se ne negira realnost vremena kao ontička kategorija koja je vezana za subjekt, tj. vrijeme kao djelovanje samog subjekta. Društveni karakter tog djelovanja znači da se ni ontički karakter vremena ne može razumjeti bez sociološkog izučavanja“ (S. Vukićević, 2005: 50). Psiholozi i sociolozi su potvrdili da, nasuprot predubjeđenju da postoji jedinstveno monolitno vrijeme, stoji činjenica da socijalno vrijeme nejednako protiče u svijesti pojedinih klasa i grupa, da ga one na svoj način shvataju i doživljavaju, jer je ritam funkcionisanja tih društvenih grupa različit. Drugim riječima, u društvu nikad ne postoji neko jedinstveno, „monolitno“ vrijeme, nego čitav spektar socijalnih ritmova, uslovljenih zakonitostima različitih procesa i prirodom pojedinih zajednica ljudi. Međutim, kao što se različite socijalne pojave, institucije i procesi koji se odvijaju u društvu nalaze u uzajamnoj vezi i grupišu u cjelovit sistem s dominantnim tipom determinacije, ritmovi proticanja tih procesa i funkcionisanja socijalnih formi obrazuju hijerarhiju socijalnog vremena datog sistema. Društvo ne može da postoji dok ne dostigne izvjestan stepen koordinacije mnogobrojnih socijalnih ritmova i dominantnih društvenih strmljenja. Zato se može govoriti o dominantnom socijalnom vremenu u društvu. Tako u antagonističkim društvenim sistemima presudno je socijalno vrijeme vladajućih slojeva društva, sve dok ne izgube moć kontrole nad društvenim životom, i sve dok predstavljaju uticajnu ideološku snagu, „[...] era liberalizacije se definiše kao vrijeme koje favorizuje ekonomske faktore, a zanemaruje institucije i politiku“ (S. Vukićević, 2008a: 3).

Kada govorimo o vremenu kao formi bića, razlikujemo astronomsko, fizičko vrijeme i socijalno vrijeme (istorijsko). Vrijeme je i objektivna kategorija (u fizičkom smislu) i element koji se nalazi „unutar“ samog događanja, pod uticajem subjekata društvene prakse. Rečeno filozofskim jezikom, vrijeme koje postoji objektivno i nezavisno od čovjeka kao opšta fizička karakteristika svijeta po sebi u sferi istorije, na određeni način, zavisno je od ljudske djelatnosti, društvene prakse, kao specifične forme egzistencije čovjeka. Prema tome, društveno vrijeme zavisi od čovjeka, od njegove društvene prakse, od promjena koje svojim saznanjima i uticajem unosi u tok i trajanje vremena u svojoj prirodnoj i socijalnoj sredini. Ernst Bloch će reći da vrijeme jest samo po tome što se nešto događa, i samo tamo gdje se nešto događa. „Time se uočava zavisnost vremena i događaja. Vreme je prazan okvir koga treba popuniti: događaji su ono što ispunjava vreme“, „[...] vreme postoji samo ako se u njemu nešto događa“ (Đ. Šušnjić, 2008: 40–42). Ali opet, Đuro Šušnjić upozorava da „samo oni događaji koji imaju određen značaj i značenje, mogu ući u vreme“. A potom i dodaje: „Događaji koji nisu ispunjeni istinom i smislom ne mogu ući u vreme: to

nisu istorijski (istorijski kao povesni) procesi već prirodni potresi, više spadaju u istoriju prirode, nego u istoriju kulture“ (Đ. Šušnjić, 1998a: 307). Istorijsko vrijeme protiče pod direktnim uticajem čovjeka, i zato je ono vrijeme koje nas spasava, hegelovski rečeno, „rđave beskrajnosti“ i daje mogućnost da budemo dio strukture društveno-istorijskog procesa. Drugim riječima, istorijsko vrijeme, mada se mjeri jedinicama fizičkog vremena, ima socijalni sadržaj. To, s druge strane, znači da ubrzanje procesa promjena u društvu utiče na strukturu i tempo društvenog vremena.

Savremeno društvo zavisi od vremena u većoj mjeri no ma koja prethodna civilizacija, možda uz izuzetak Maja, ali u toj zavisnosti od vremena postoji izvjesna čudna ambivalentnost. Dok je naše znanje o prošlosti čovjeka i svemira daleko veće no ono koje su posjedovali naši preci, naš osjećaj kontinuiteta sa prošlošću pokazivao je sklonost da slabi usljed stalnih i brzih promjena što utiču na naš život. Danas je za mnoge ljude vrijeme postalo toliko rasparčano da se čini da je važna jedino sadašnjost, – prošlost se smatra „zastarjelom“ i stoga beskorisnom. Uz to, pošto se sadašnjost toliko razlikuje od prošlosti, postaje sve teže shvatiti kakva je bila prošlost. „Kao što je primetio Hans Majerhof, prošlost 'melje u prah' mlin neumitne, neshvatljive promene“ (Dž. Dž. Vitrou, 1993: 228).

Moderno doba počinje sa renesansom. Za nju se vezuje raskid sa religioznom civilizacijom srednjeg vijeka, i prelazak ka civilizaciji zasnovanoj na pobjedi razuma, u tumačenju prirode i društva, ponovnom otkrivanju i oslobađanju čovjeka, naspram religioznosti srednjeg vijeka i izgradnji nacionalnih kultura, naspram hrišćanskog univerzalizma. „Vrijeme razuma“ oslobađa se od „vječnog ne/vremena vjere“, sa pobjedom sekularizovanog nad religijskim vremenom; građanskog (svjetovnog) nad srednjovjekovnim (svetim, posvećenim) vremenom. Na djelo stupa „zaboravljeni“ čovjek u srednjem vijeku, ali na scenu stupa sa svojim zaboravom u smislu „neprestanog padanja u vrijeme“, tj. gubljenja kontakta s našim bezvremenim bićem. Nakon ove velike promjene u socijalnom i kulturnom karakteru vremena, ljudi svoju sudbinu u cjelosti vezuju za sekularizovano, racionalno vrijeme mjereno časovnicima.

Renesansa, koja je vidjela svoju prošlost i svoje opravdanje u antici, donosi sa sobom radostan prekid s vječnošću. Pažnja se usredsređuje na istorijski proces, a ne na vječno važeći poredak stvari. Drugim riječima, zanimanje se premjestilo sa „dovršene stvari“ na razvojni proces, tj. sa „postojanja“ na „nastajanje“. U srednjem vijeku društvo je bilo daleko statičnije. Usljed toga, ideja razvoja imala je malo uticaja u poređenju s ulogom simbolizma u onovremenom opštem pogledu na vrijeme. Dakle, dok su se do tada ljudi miješali sa bogovima i vezivali za eshatološki karakter vremena, tada se javlja misao da je sve što se dešava posljedica čovjekovog djelanja, njegove volje i njegovog razuma. Racionalizam i progres u prošlosti vide iracionalnu tradiciju, a istorija se poima optimistički kao slijed napretka razuma i nauke. Staro prestaje da bude kriterij sadašnjeg i budućeg. Svrha istorije postavljena je u istoriju, budući da je postojanje apsoluta potisnuto, a činioci društvenog razvoja proglašeni za kriterijum, sred-

stvo i cilj. „U funkcionalno diferenciranom modernom društvu na delu je linearna svest o vremenu sa otvorenom budućnošću, ali se razvoj više ne shvata kao kretanje ka konačnom cilju. Telos istorije nije zatvoren kao kod hrišćanstva, Istorija se ubrzava, više nije učiteljica života, a iskustvo i sećanje progresivno se obezvređuju. Prošlost postaje balast, a sposobnost zaboravljanja da bi se novo naučilo, postaje sve važnija“ (T. Kuljić, 2006: 31).

Linearno vrijeme renesanse jeste vrijeme beskonačnog gomilanja saznanja. Sa daljim razvojem građanskog društva i usponom buržoazije, uspostavlja se „radno društvo“ i „vrijeme postaje“ fundamentalna vrijednost. Društveno usvajanje vremena i samoproizvođenje čovjeka ljudskim radom događaju se u društvu podijeljenom u klase. Klasa koja se konstituisala iznad siromaštva društva, i koja organizuje taj društveni rad i prisvaja njegov ograničen višak vrijednosti, istovremeno prisvaja i vremenski višak vrijednosti, koji je rezultat njene organizacije društvenog vremena. To je vrijeme rada, koje je prvi put potpuno oslobođeno cikličnosti. S buržoazijom rad postaje proces preobražavanja istorijskih uslova. Ona je prva vladajuća klasa koja shvata rad kao vrijednost. Ukiđajući sve privilegije, ne priznajući nijednu vrijednost koja ne proizlazi iz eksploatacije rada, buržoazija je poistovjetila svoju sopstvenu vrijednost vladajuće klase s radom, a napredak rada sa sopstvenim napretkom. Pobjeda buržoazije jeste pobjeda duboko istorijskog vremena, vremena ekonomske proizvodnje, koja trajno i potpuno preobražava društvo. Istorija koja je dotad izgledala kao niz aktivnosti pripadnika vladajuće klase, i koja je stoga pisana kao istorija događaja, sada otkriva svoju osnovu u političkoj ekonomiji, postaje svjesna postojanja onoga što je bilo njeno nesvjesno, ali ne uspijeva da ga smislo osvijetli, te ono i dalje ostaje nesvjesno.

Osnovna odlika modernog razdoblja jeste višestruka protivrječnost cjelokupnog društvenog života u svim njegovim domenima. Stvarnost savremenog svijeta postala je po mnogo čemu, čak, i istorijski prepoznatljiva. Ona je to zbog velikog broja teško rješivih protivrječnosti društvenog razvoja, praćenih, najčešće, ozbiljno upozoravajućim retrogradnim procesima, egzistencijalnim problemima znatnog dijela svjetskog stanovništva i drugim fenomenima, „progresivno regresivna“.

Čovjek ne posjeduje specifičnu okolinu na koju bi bio unaprijed prilagođen. Ali zato on posjeduje svijet, neograničenu otvorenost u prostoru i vremenu, što ga čini i tvorcem svoje istorije. Ta činjenica od čovjeka, međutim, zahtijeva potpunu predanost svom angažmanu i djelovanju u svijetu. Njegova usmjerenost prema svijetu izrazito je kreativna, ali i veoma rizična. To je, uostalom, cijena koja se mora platiti za još jedno specifično ljudsko neprocjenljivo dobro: slobodu. Koliko ima izgleda na uspjeh, isto toliko sa svih strana vreba mogući neuspjeh ljudskih pregnuća.

„Čovjek se ispoljava kao društveno biće, a njegovo društveno biće nastaje sublimiranjem njegove ukupne biološke i psiho-socijalne strukture u esencijalnom ambijentu zajednice.“ Otuda se kao suštinski relevantno naučno i društveno pitanje ispostavlja „koliko se savremeno čovjekovo i 'savremeno' njegove

zajednice poklapaju ili razilaze i zbog čega se razilaze. [...] U svakom slučaju jasno je da je čovjekovo društveno biće moguće kao bivstvovanje koje ima vremensko značenje i značaj za čovjeka i njegovu zajednicu“ (S. Vukićević, 2008b). „Samo ljudsko biće posjeduje izvornu mogućnost doživljaja Ja u prostoru i vremenu, ujedno sa prisnim uspostavljanjem odnosa prema drugom ljudskom biću. U svijetlu iskustva odnosa sa Ti, tj. onim što čini cijeli prostor onog Ne-Ja, sadržana je mogućnost slobode. U odnosu na svijet životinjskih odnosa koji su nagonski usmjereni, za ljudski svijet neophodno je poimanje slobode. A na temelju slobode izgrađena je ljudska kultura i ljudsko društvo, tako da eksplicitno gledano svaki akt društvenog ponašanja i svaki kulturni model uključuje odnos i komunikaciju“ (S. Tomović-Šundić, 2004: 100) sa drugim čovjekom. Čovjek ne može da bude okrenut jedino sebi. On je stvorenje koje je, čak i kada to neće, stalno okrenuto drugom. Samo u drugom može da se ogleda i vidi. Prema mnogima, tek kada je u stanju da kaže „Ti“ i da se osjeća kao dio „Mi“, čovjek može zaista da dostigne „Ja“. Otuda i Drugi čovjeku mora biti bliži drugi, iako u stvarnosti izgleda da je Drugi sve dalji i da je i „Ja“ sve nedostižnije, a time i zajednica manje istinski utemeljena; jer za istinski utemeljenu zajednicu, pored slobode pojedinca, važna je i sloboda ljudskih odnosa, jer svaki čovjek jeste jedinstvena i neponovljiva ličnost u vremenu, koja se identifikuje jedino preko zajednice u kojoj se ostvaruje, i upravo je u zajednici jedino moguće da ljudska ličnost razvije svoju jedinstvenost. Čovjekov identitet sadržan je u vremenu; otuda se čovjekovo biće ne može razlučiti od vremena. A opet, „identitet pojedinca nije moguće zamisliti bez identiteta zajednice. To znači da apstraktnost društvenog bića čovjeka jeste isto tako apstraktna kao i apstraktnost zajednice, odnosno društva. Zbog toga razumijevanje savremenosti čovjeka i savremenog društva moramo zasnovati na značaju, značenju i smislu koje čovjek i društvo pridaju svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, to jest vremenu“ (S. Vukićević, 2008b).

Odnos prema svijetu i ljudima od ogromnog je značaja za formiranje našeg ličnog integriteta i identiteta. Otvorenost prema svijetu i komunikacija sa ljudima predstavlja horizontalnu osu našeg identiteta i samosvijesti. Ona je, međutim, suštinski bitna i kao koheziona sila koja održava povezanom i uspravnom i našu vertikalnu identifikacionu osu što nam omogućava pokretljivost na više, prije svega u vremenu. Naš horizontalni transfer sa svijetom povezuje naše stalno transcendiranje ostvarenog i postojećeg, i naše kretanje kroz vremenske dimenzije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. On ih uvijek iznova aktuelizuje i integriše. Bez njega one bi se rasule u haotičan skup nediferenciranih trenutaka koji bi bili lišeni svakog smisla i pravca kretanja. Tako je obezbijeđen integritet našeg bića i sposobnost da uvijek možemo da kažemo ko smo, šta smo, kome i čemu pripadamo, šta radimo, kuda idemo, čemu težimo. Te odrednice i sačinjavaju definiciju našeg ličnog identiteta i doživljavanja sopstvenog Ja, koje se tako i ostvaruje u tački presjeka naše vertikalne samosvijesti i samodjelatnosti i horizontalnog sadržajnog odnosa prema svijetu i drugim ljudima u ljudskoj zajednici.

Moderno doba označava afirmaciju značaja autoriteta razuma i ljudske subjektivnosti nasuprot autoritetu vjere i tradicije u srednjem vijeku. Srušena je kosmička piramida i ontološko ustrojstvo svijeta, kao posljedica osamostaljenja političke moći u odnosu na vjersku, jednako kao i uspostavljanja naučnog i čisto ljudskog razuma. Ali, kako će D. Čosić primijetiti, ni u jednom dobu intelektualna moć čovjekova nije bila toliko živahno djelatna i primijenjena koliko je to danas; ali istovremeno taj naš lukavi i svemoćni um, od Sokrata do danas, nije bio toliko potčinjen materijalnom, egoističnom i parcijalnom interesu, lišen prava i mogućnosti da odlučuje o ciljevima, sveden na sredstvo i službu, obuzet prolaznostima i beznačajnostima kao u našem vremenu. Moć, savjest, znanje i moral stoje u obespokojavajućem neskladu, vladajuće ideologije ga dube, a materijalno-tehnološki napredak ga pravda i skriva ga svojim efektnim prividom.

„Znanje je moć“ – napisao je Bekon u *Novom organonu* početkom novog vijeka, i time zvanično otvoriti veliko poglavlje moderne istorije, u kojoj nauka postaje centralna sila u razvoju zajednice – čak odlučujući putokaz njene ukupne egzistencije. Kao vrhunski oblik znanja u novovjekovlju, nauka dobija neželjeni zadatak da bude racionalna zamjena religiji – tradicionalnom čuvaru Vrijednosti i Smisla.

Moderno doba donosi procvat naučnog pogleda na svijet, koji se razlikuje od antičkog svijeta što je otkrio princip razuma u svijetu, ali nije uspio da ga primijeni u praksi. Moderni svijet nalazi mogućnost da se stvarnost (i priroda i društvo) zaista uredi prema principima ljudskog uma, što je pokrenulo racionalizaciju ukupnog života. Teorija i kontemplacija, koje su u antici i srednjem vijeku smatrane vrhovnim oblikom znanja i povlašćenim načinom pristupanja istini, tada su počele da ustupaju mjesto primijenjenim znanjima, od kojih se očekivalo da budu praktično potvrđena. Od kontemplativne, nauka postaje stvaralačka, a stvaranje je ostvarivanje samog razuma. Francusko prosvjetiteljstvo unaprijed će misao da saznanja na pozitivan način mijenjaju život i čine ga boljim. Prema Didroovoj i D'Alamberovoj Enciklopediji, razum posredstvom nauke donosi dobrobit. Ubjedljivo najveći optimista je Kondorse, koji je otišao toliko daleko da je smatrao da rad, kao stvaralac znanja, vodi čovječanstvo ka sreći.

Savremeni svijet, za razliku od drugih velikih epoha, karakteriše i eruptivna provala energijskih potencijala u vidu individualnih i grupnih likova subjektivnosti. Ove se potencije ispoljavaju protivrječno – oslobađajuće, ali i ugrožavajuće. S jedne strane, ispoljava se pozitivni atribut, zato što vodi aktivitetu mobilnosti i potvrdi „vlastite volje“. Međutim, ova „slijepa volja“, uprkos ovom „pozitivitetu“, ipak zbog sirovo egoističkog, partikularnog interesa, koji želi da, imitirajući svemoć Boga, demijurški ovlada svom stvarnošću, ali bez pokrića u univerzalnom dobru, ostaje kod sebe bez mogućnosti da može voditi samo po sebi na bilo koji način univerzalnom dobru. Zato se u stvarnosti suočavamo s problemom „harmonizovanja“ ove eruptivne moderne subjektivnosti, tj. suočavamo se sa senzibilnim krajnostima, koje se međusobno poništavaju sa stanovišta fundamentalnih progresivnih vrijednosti ljudskog roda, jer iz instrumentalne racionalnosti, stavljene u službu slijepa egoističke volje, proističu i sa-

me „nevolje vremena“ savremenog svijeta, kad čovjek tlači i sebe i prirodu. Tako da se emancipacija ljudske slobode ispoljava kroz neraskidivu povezanost napredovanja znanja i tehnologija i vladanja, uz istovremenost oslobađanja i porobljavanja. Tako je i čovjek uklopljen u novu prirodu, ne više na način na koji je prebivao u onoj prije. Priroda više nije bila božanstvo, izvor života, već beskrajni prostor, polje sila u potpunosti potčinjeno iracionalnim porivima. Nova nauka, koja na prirodu gleda kao na predmet eksploatacije, neodvojiva je od osvajanja prostora. Time je prokrčen put ekonomiji, koja je i sama shvaćena kao eksploatacija bez kraja, čime se biosfera zamjenjuje tehnosferom.

Moderno vrijeme je vrijeme promjena. Ono je označilo afirmaciju ljudskog uma, ali je označilo i potčinjavanje ljudskog duha. Ono zapostavlja one vremenski afirmisane vrijednosne momente polisa i ranohrišćanskih zajednica, prije svega, ljubavi, ali i ostale intersubjektivne životne snage, a time i „saigru prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“. Ono je otvorilo put za ispoljavanje ljudskih moći, ali ljudi plaćaju povećanje svojih moći otuđenjem od onoga što je u njihovoj moći. Moderno doba je vrijeme slobode, ali i najveće tiranije nad njom. Bogovi su odbjegli, ali i čovjek se sakrio od sebe. Ovo stanje Božijeg ćutanja Niče naziva „smrću Boga“. Bog je umro u ljudskim srcima, jer je čovjek našao svoj put gubeći svoje srce i, čini se, bježeći pred drugim čovjekom. Čovjek se izgubio u prevelikom traženju sebe; tražeći sebe, izgubio je drugog čovjeka. A sam čovjek ne može doći ni do istine o samome sebi bez onog drugog. Ako je to tako, kako se onda može nadati da dođe do istine onog drugog bez onog drugog? Zatočen u sebi, čovjek ne samo da ne dopijeva do istine već ne dostiže ni do istinskog postojanja.

Kako je vrijeme savremenog svijeta odmicalo, uočava se sklonost da se sama istina više ne smatra vječitom i nepromjenljivom, već zavisnom od vremena. Moderno doba donijelo je velike društvene promjene, koje nalaze uporište u ne manjim promjenama prihvaćenih vrijednosti. Umjesto tradicionalno nepopitne dominacije zajednice nad autonomijom individue, moderni individualizam donio je negaciju tradicionalne povezanosti sa drugima. Neželjena posljedica ove centralne moderne vrijednosti – individualizma, bila je pojava otuđenja, koja postaje sve prisutnija karakteristika modernog društva, kao mehaničkog agregata iz koristoljubljiva udruženih individua. U odnosu na prirodu, taj se ideal podudarao sa novovjekovnim dualizmom – suštinskim odvajanjem svijesti od stvarnosti, koji je omogućio ideološku potvrdu karakteristično savremene težnje za uspostavljanjem neograničene moći čovjeka, „gospodara prirode“. Metafora prirodne selekcije sposobnih jedinki preslikana je i na društvo, kroz ideologiju sociodarvinizma, prema kojoj jedino sistem takmičarskog individualizma ljudskoj vrsti omogućava napredak. U ime tako shvaćenog napretka izbljedjele su vrijednosti koje su se nekada činile dostojnijim čovjeka nego što je to puka volja za moć. Ali motivi modernog društvenog korpusa u kome se desila „smrt Boga“, bili su prihvatanje maksime: „moć daje pravo“, čiji uticaj, izuzev moći drugih, ništa suštinski nije ograničavalo, i usljed upornog uticaja i pritiska ideologije i politike na ljude, ona se proširila gotovo na sve dimenzije života, a na

njoj utemeljene moderne vrijednosti su se sa svakom generacijom usvajale sve više i od sve većeg broja ljudi. Moralne norme dobile su značaj kao funkcije moći odlučivanja, dok je sebični interes na tržištu opravdan argumentom da je ekonomski sistem zasnovan na interesu korisniji za sve od sistema zasnovanog na moralnom ponašanju individua. Tako je koristoljublje postalo važeći princip modernog života, vodeća vrijednost, čije se posljedice odražavaju na zabrinjavajuće stanje moderne civilizacije s obzirom na njene globalne refleksije.

Za valjano razumijevanje prelaza iz evropskog tradicionalnog svijeta u moderno doba, od posebne je važnosti da se osvrnemo na načelo subjektivnosti. Naime, načelo moderne subjektivnosti obilježilo je na suštinski način duh vremena u kome su postavljeni temelji izgradnje modernog svijeta. Neophodno je obratiti pažnju na zanimljiv fenomen: da su se rodonačelnici modernog mišljenja, uoči neposrednog suočavanja sa starim tradicionalnim pogledom na svijet, najprije posredstvom renesanse vratili antičkoj misli. Međutim, brzo će se ispostaviti da je povratak antici predstavljao samo međukorak, zaobilazno usmjerenje mišljenja na centralni problem: a to je pitanje subjektivnosti. Dobro je poznato da je u osnovi klasičnog antičkog razumijevanja subjektivnosti bilo čvrsto ukorijenjeno poimanje o sapripadanju mišljenja i bića. U odnosu na antiku, moderna se odlučno pomjera ka jakoj definiciji subjektivnosti. Možda se razlika između antičkog i modernog mišljenja subjektivnosti najbolje može ilustrovati ukoliko uporedimo dva opšta mjesta kod Platona i Dekarta, izrazitih predstavnika dvije epohe. Platon kaže: „Bog nam je, dakle, najviša mjera svih stvari, i to znatno više nego bilo koji čovjek.“ S druge strane, Dekart izriče čuveni stav: „Mislim, dakle postojim“. Već na prvi pogled može se jasno uočiti osnovna linija razdvajanja između ova dva pristupa načelu subjektivnosti. Klasično antičko mišljenje podrazumijeva ontološko utemeljenje mišljenja, imajući dakle uvijek u vidu da iznad mišljenja postoji biće, kao temelj cjelokupne stvarnosti. U tom smislu opravdano je uzeti da je u antici postojala uslovljenost mišljenja bićem, odnosno logike ontologijom. Za razliku od ovakvog pristupa, rukovođena radikalnim zahtjevom da se oslobodi svih naslijeđenih stega, moderna misao pravi snažan zaokret prema subjektu, temeljno mijenjajući odnos i ulogu mišljenja i bića. Iz Dekartovog stava jasno se može vidjeti da mišljenje postaje prvi i posljednji osnov istine, čime se biće dovodi u zavisnost od mišljenja. Nema sumnje da ovo pomjeranje težišta sa bića na mišljenje, predstavlja pravi početak zasnivanja modernog načela subjektivnosti. Ova intencija posebno je uočljiva i značajna kod prosvjetiteljstva, i ona se prvenstveno ogleda u radikalnoj redukciji načela subjektivnosti na racionalnost, odnosno svođenju bogatstva životnih formi čovjeka na razum, kao njegovo suštinsko određenje. Naravno, teorijski najvrednija i najutemeljenija učenja moderne subjektivnosti nastoje da očuvaju harmoničnost i ravnotežu mišljenja i bića. Redukovanje cjelokupne subjektiv-

nosti samo na racionalnost vodi razdvajanju mišljenja i bića, i dalje razdvajanju ja i svijeta, pojedinačnog i opšteg.*

Savremeni svijet označio je apsolutnu afirmaciju promjene kao vrijednosti, ali nije afirmisao vrijednost promjene, u smislu da promjena znači vrijednost, a ne samo promjenu čije posljedice negiraju smisao sa njom. „Ne radi se ovdje samo o promjeni odnosa čovjeka prema samom sebi, nego se iz osnova mijenja čovjekovo biće i bivstvovanje, njegov odnos prema prirodi, religiji, pogledu na svijet, prema društvu i kultivisanju vlastite prirode. Šta je u svemu tome napredak? Da li je tek sada nastao 'pravi' čovjek – 'nezavisan' od prirode i od Boga? Koje su to sada stvarne, istinske potrebe čovjeka u funkciji njegovog progressa i progressa društva istovremeno? Kakva je sloboda potrebna takvom pojedincu i njegovoj novoj prirodi? Šta znači atomizacija društva u kojoj pojedinac gubi svoj prirodni oslonac u porodici, institucijama društva – crkvi, školi, lokalnoj zajednici i sl.? Da li stavljanje prirode i Boga pod moći svakog pojedinca, s obzirom na njihove kognitivne i motivacione ograničenosti, jeste ljudski progres? Novonastali individualizam, očigledno, ne može da odgovori na ova fundamentalna pitanja“ (S. Vukićević, 2008c).

Vrijeme savremenog svijeta u žurbi

U savremenoj civilizaciji novi koncept svijeta i čovjeka suočen je sa padom starih vrijednosti i sa stvarnim ograničenjem ljudske slobode. To je svijet u kojem se razvio kult brzine i novine. U konkurenciji između vrijednog i novog apsolutno pobjeđuje novo. Sve podliježe prinudi inovacije. Novina i inovacija su boginje našeg vremena. Ovaj ludi tempo događanja i jurnjava za novinom donose poplavu prosječnosti i tužne osrednjosti, ukidaju sve hijerarhije, relativizuju sve vrijednosti. Nemamo čak vremena da o tome razmislimo ili promislimo elementarne stvari. Ali istovremeno, stvarnost zahtijeva od nas stalnu budnost mišljenja, neprestano traženje odgovora na sve novija i novija pitanja, čiji broj i važnost stalno rastu.

Ova problematika ispostavlja pitanje otuđenosti ljudske egzistencije, a u svemu tome značajno mjesto ima fenomen vremena i njegovo poimanje u savremenom društvu. Pobjeda linearnog vremena je, u isti mah, njegova metamorfoza u vrijeme stvari, jer je oružje te pobjede serijska proizvodnja u skladu sa zahtjevima tržišta. O društvenoj vladavini vremena-stvari moglo bi se još reći: „Vrijeme je sve, čovjek nije ništa; u najboljem slučaju on je skelet vremena“. To je obezvrijeđeno vrijeme, sušta suprotnost vremenu definisanom kao „polje u kojem se razvijaju ljudske snage“. Čovjek je slobodno biće, ali je čovjek i biće koje usred slobode bježi od slobode, otuđujući se od svoje suštine. Na taj na-

* Vidi: Aleksandar Nikitović, „Tradicionalizam i moderna subjektivnost – prosvjetiteljstvo i konzervativizam Edmunda Berka“, u: *Filozofija i društvo*, br. 22–23, Beograd, 2003.

čin čovjek u carstvu slobode nalazi svijet dubokog ropstva, gdje se ostvaruje postvarenje čovjeka i njegovog vremena.

Sam pojam vremena, a i samo vrijeme uvijek je prisutno kao fenomen za promišljanje, ali i kao bitan fenomen u odnosu svakodnevnog života ljudi. Otuda je vrijeme i u antici, i u srednjem vijeku bilo snažno prisutno kao značajan momenat u svijesti ljudskog duha, ali ono ipak nikad kao danas nije imalo toliki značaj, niti je zauzimalo takvo mjesto u svijesti čovjeka. Ono što suštinski određuje kontekst vremena u savremenom društvu jeste „usmjerenost pojedinca na sadašnjost, bez obzira na to što je nastala kao bijeg od totalitarizma političkog i religijskog, znači prekid kontinuiteta vremena u smislu nužne 'saigre' prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Individualno vrijeme ne može imati puno značenje, značaj i smisao u vidu izolovane prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti. Takođe, individualizirana prošlost, sadašnjost ili budućnost ne može imati značenja, značaja i smisla bez prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti drugih. Pojedinač luta, ili kako kaže Gidens nalazi se u Zmajevim kočijama kojima ne može da odredi ni brzinu ni smjer“ (S. Vukićević, 2008c). Savremeni čovjek je „čovjek u žurbi“, i njegova svijest određuje se odnosom prema vremenu. Vrijeme podjarmljuje čovjeka: čitav život mu se odvija instancom vremenom određene podređenosti. Nastao je svojevrsan „kult vremena“. Samo suparništvo između socijalnih sistema sada se shvata kao nadmetanje u vremenu: ko će dobiti na tempu razvika, za koga „radi“ vrijeme? Štoperica postaje svojevrsni simbol savremene civilizacije. Na djelu je sveopšta temporalizacija života, koja ovladava društvom u cjelini, što dovodi do velikih promjena u načinu i stilu življenja. Novi princip temporalizacije života je ujedno onaj momenat koji označava kraj srednjo-vjekovne civilizacije i ulazak u građansko društvo. Sa nastankom građanskog društva završava se sa vremenom tradicije i njenom odrednicom očuvanja prošlosti kao temelja sigurnosti. Na djelo stupa svijest koja svoj uspon vidi u spoznaji o neophodnosti da se stalno mijenja; stalno mijenjanje je stanje svijesti primjenljivo na sve i svakoga, i koja u mijenjanju vidi svoju postojanost. Pri čemu nije akcenat toliko do sadržine promjena koliko do vrtoglave brzine kojom bi promjene trebalo da se ređaju. „Savremeno društvo se nalazi u postmodernističkom stanju promjena u kojem ne ostaje ništa netaknuto. Sociolozi to označavaju kao „bolest promjena“. Sve je novo i ništa nije zadobilo karakter svetosti“ (S. Vukićević, 2008c). Savremeni svijet zahvatilo je pluralističko ludilo promjena i u promjenljivosti prisutni stalni strah da su te promjene spore, što ostavlja osjećaj nesigurnosti od zaostajanja u promjenama. Orijentacija na prošlost izgubila je autoritet a tradicija neosporivi legitimitet; najvažnija vremenska odrednica postaje promjena; promjena je uslov napretka zato se moramo što prije promijeniti. Otuda i toliki značaj vremena u savremenom svijetu, jer vrijeme je uvijek vrijeme promjena i jedino s promjenama vrijeme jeste. Čak je i zdravorazumsko poimanje vremena dospjelo do toga da tamo gdje se ništa ne događa – „vrijeme je stalo“.

U čitavoj istoriji postojali su brojni pokušaji čovjeka da ograniči vrijeme, da ga uklopi, ukalupi i učini što bezopasnijim i što korisnijim. Ti pokušaji da se

konačno ovlada vremenom bili su, uglavnom, neuspješni. Svodili su se na parcelisanje vremena, njegovo dijeljenje na što manje i sitnije jedinice, ne bi li se njime lakše upravljalo. Onaj ko bi uspio da ovlada trenutkom, njegova bi bila i vječnost, a onaj koji poseduje vječnost postao bi božanstvo. Prvu civilizaciju vremena karakteriše prihvatanje novog mjesta i uloge vremena u svim oblastima ljudskog djelanja, tj. da se prava sigurnost i postojanost ne nalazi u otkrivanju znanja koje je ukorijenjeno u tradiciji i koje podržava autoritet, nego da se sigurnost i postojanost postiže putem prihvatanja promjene. Međutim, takav stav je nalilazio i na izvjesno otpore. Tako su, npr. prvih dana revolucije 1848, na raznim mjestima u Parizu, revolucionari uporno pucali u javne časovnike. Time su na simboličan način željeli „zaustaviti vrijeme“. Zanimljiv je i engleski slučaj, koji se dogodio nekoliko vjekova ranije. Tada, prilikom proglašenja gregorijanskog kalendara, kojim se preciznije određivala dužina godine, građani Londona su demonstrirali. Naime, nakon što je papa Grgur XIII odredio da se dan poslije 4. oktobra 1582. godine proglašava 15. oktobrom, oni su tražili da im vrate „ukradenih“ jedanaest dana. Navedeni događaji ilustruju istorijski duh modernog doba, ali i potrebu modernog čovjeka da preciznije mjeri vrijeme, pokazujući da naša civilizacija zavisi od vremena u većoj mjeri nego ma koja prethodna. Ono što čovjeka u savremenom društvu posebno razlikuje od njegovih predaka jeste činjenica da postaje sve svjesniji vremena, što ima za posljedicu da se i naša svakodnevica pretvorila u vođenje računa o vremenu i u raspodjelu vremena. Činimo sve da i samo određivanje vremena zahtijeva što manje vremena, i zato tražimo da sve savršenije satove nosimo na ruci, smještamo ih u javni prostor (trgove, skverove, aerodrome, željezničke i autobuske stanice itd.). Ni jedna druga sprava ili instrument nije ostavio tako dubok uticaj na čovjekov život kao sat. Svoj život upravljamo prema vremenskim programima, prema dnevnim, nedjeljnim, mjesečnim, godišnjim i drugim „budžetima vremena“. S druge strane, vremenskom aspektu pojava nikad nije pridavan veći značaj nego što to mi činimo. Pojam vremena dominira našim shvatanjem, kako kosmičkog i materijalnog svijeta (kosmičko, geološko, evolutivno, astronomsko vrijeme), tako i ljudskog društva (socijalno, istorijsko, radno i slobodno, individualno vrijeme). Vrijeme je postalo osnovna dimenzija naše svakodnevice. Postoji sve veća potreba da se pridržavamo datih vremenski određenih postupaka, tako da smo, čak, skloni da jedemo ne kad osjetimo glad, već kad nam sat označi da je vrijeme za jelo. Dakle, iako „postoje razlike između objektivnog redosleda fizičkog vremena i individualnog vremena ličnog iskustva, sve više smo prinuđeni da svoje lično 'sad' povežemo sa vremenskom skalom određenog časovnika i kalendarom“ (Dž. Dž. Vitrou, 1993: 31). Vladajući princip opšte temporalizacije života odnosi se kako na individualno tako i na socijalno vrijeme. Njegova objektivizacija je vrijeme mjereno časovnikom. „Oblačenje, jelo, sastanke, spavanje, ustajanje – sve određuje sat, [...] kud god pogledate, vidite sat“ (Dž. Dž. Vitrou, 1993: 205). Dominacija vremena vidljiva je na svakom koraku, tako da je život postao toliko podijeljen i razmrvljen da se čini kao da je važan jedino sadašnji trenutak. „Ne gubi vrijeme!“; „Budi tačan kao sat.“ Ako

se tome još doda Frenklinova deviza: „Vrijeme je novac“, onda nam je jasna slika savremenog vremenu podređenog čovjeka.

Odnos prema vremenu i prostoru zadat je vladajućim poretkom. U savremenom svijetu novac je gospodar vremena i prostora. Radi se o savremenom načinu vremenovanja u kontekstu totalizovanja svijeta represivno-destruktivnim komercijalizovanjem samog vremena („vrijeme je novac“), čime se od svijeta stvara radno-potrošački logor. Izvršena je „objektivizacija“ vremena, koje, kao prividno ili apstraktno vrijeme, postaje sudbinska moć („vrijeme čini svoje“, „vrijeme će pokazati“ itd.). Brzina obrta kapitala uslovljava ritam odvijanja društvenog života. „Sva složena matematizacija vremena svodi se na želju da se vreme upregne u posao“ (Dž. Dž. Vitrou, 1993: 225). Koristeći nauku i tehniku kao sredstvo za ubrzanje procesa proizvodne reprodukcije, sve se više „smanjuje“ ljudski egzistencijalni i duhovni prostor i istovremeno stvara sve dublji jaz između ljudi, koji se ne mjeri metrima, već osjećanjem usamljenosti i beznađa, koje dobija razmjere epidemije. Ubrzavanjem odvijanja procesa reprodukcije sve brže ističe ljudsko vrijeme – koje je vrijeme života.

Nametnuta je strahovita brzina života, s jedne strane, i „potrošačka groznica“, s druge strane. Čovjek je u stalnoj „obaveznoj žurbi“, čime se gubi dragocjenost spoznaje susreta sa drugim čovjekom, što nužno povlači čovjeka u zatvorene odaje otuđene samoće, jer se ljudska komunikacija odvija samo u međuvremenu između obaveza. Kao jedini cilj, ostalo je zgrabiti i iskoristiti svaku priliku za trošenje dok ne bude kasno. Čak ni uživanje nije više u prvom planu; pretvoreno je u uživanje u trošenju. Ideal postaje na brz, makar i kriminalan način steći bogatstvo, kupiti vrijeme i iskoristiti ga na trošenje, u međuvremenu. Otkad je grad postao nosilac novog odnosa prema svijetu, pa, prema tome, i odnosa prema vremenu, vrijeme se shvata kao ogromna vrijednost i kao izvor materijalnih vrijednosti, koje predstavljaju, ujedno, i osnovne vrijednosti na kojima počiva savremeno društvo. Upravo takav vrijednosni sistem i stvorio je čovjeka „izgubljenog u vremenu“, koji nikad nema vremena, ni da razmisli o svojoj izgubljenosti, jer stalno žuri u gubljenju sebe.

Savremeni svijet sve više ulazi u fazu neizvjesnih dimezija vremena, u kojem čovjek živi između sumnji i nade, između zla i dobra, prožet strahom i nesigurnošću. Ostaje zbunjen pred sjajem tehničko-tehnoloških ostvarenja, s kojima je zakoračio u eru planetarizacije. Fantastična tehničko-tehnološka dostignuća čovjeka u osvajanju prirode i razvoju istorije društva, kao da se izvrgavaju u moć nad čovjekom, prirodom i ljudskom istorijom. Savremeni tehničko-tehnološki razvoj poprimio je opštezemaljske i, čak, kosmičke dimenzije. Svjedoci smo međusobne komunikacije ljudi, svedene na minute i čak djeliće sekunde, s kraja na kraj svijeta. Ali, razvoj savremene civilizacije snažnije je prožet tehnološkim inovacijama nego duhovnim smislom življenja među ljudima i narodima. Naučni i tehnički napredak u XX i početkom XXI vijeka, oličen u novim informacionim tehnologijama, podgrijao je čovjekove nade da će prevazići prostor i vrijeme. Za razliku od prethodnih civilizacija, koje su egzistirale kao svjetovi za sebe, naš svijet je dobio jedinstvene koordinate jednog civilizacijskog

prostorno-vremenskog kontinuuma. Ljudsko društvo nikad nije bilo jedinstveno. Bilo je podijeljeno na veći broj manjih društava, sa nekim zajedničkim obilježjima i osobnostima. Savremeno društvo postaje sve jedinstvenije zahvaljujući ukupnom razvoju proizvodnih snaga i sredstava komunikacije. Međutim, neočekivano, upotreba novih komunikacionih tehnologija, poput interneta, dovela je do suprotnih posljedica. Nema sumnje da je internet sažeo vrijeme i prostor u, kako ističu pojedini autori, hiperrealnu tačku sajber univerzuma. Takođe, nesumnjivo je da internet podvaja prostor i vrijeme na realnu i virtuelnu dimenziju. Dok je sajber prostor odista „globalno selo“, u kome su kontinenti komšije, u realnom prostoru je neki put mnogo da se prepješači i jedna stanica gradskog prevoza. Ograničenost ljudske prakse, različitih nivoa, humanizovala je, ali, u isti mah, i dehumanizovala vrijeme. Ono što manjka čovjeku informatičkog društva i kulture jeste „polagano“ vrijeme, sigurnost i predvidljivost, pripadnost i jednoznačan identitet, pravi doživljaji (koji nisu ni ironični ni medijski inscenirani).

U čitavoj istoriji postojali su brojni pokušaji čovjeka da ograniči vrijeme, da ga uklopi, ukalupi i učini što bezopasnijim i što korisnijim. Ti pokušaji da se konačno ovlada vremenom bili su, uglavnom, neuspješni. Svodili su se na parcelisanje vremena, njegovo dijeljenje na što manje i sitnije jedinice, ne bi li se njime lakše upravljalo. Onaj ko bi uspio da ovlada trenutkom, njegova bi bila i vječnost, a onaj koji posjeduje vječnost postao bi božanstvo. Sve što čovjek hoće, čemu stremi, čini često uz veliki napor. Čovjek se trudi, i suviše često se dešava da cio život bude ispunjen pokušavanjem, žudnjom, borbom da stigne do nekog cilja. U današnje vrijeme sve više žurimo. Što više žurimo, to manje nalazimo ono što nas na žurbu tjera.

Čemu tolika jurnjava i trka? Čovjek žuri da bi stigao sve. To sve nesvjesno u slojevima čovjekove podsvijesti stoji kao nešto neispunjeno, kao neformulisana žudnja, kao nedorečeni cilj. To sve koje cijelom dušom želimo, ono je, u stvari, tu. Nigdje ne treba da žurimo za njim. Savremena civilizacija strašno hita, a kao da nigdje ne stiže. Otuda su na mjestu riječi nosača iz filma, *Iznad oblaka* Mikelandela Antoninija. Oni su u jednom trenutku jednostavno stali, i arheolozi, koji su ih angažovali, nikako nijesu mogli da ih nagovore da krenu dalje. Na njihove nagovore, oni su odgovorili: „Previše smo žurili. Sada smo se zaustavili da sačekamo dušu.“ Otuda, iako nailaze na nerazumijevanje u svijesti savremenog čovjeka, na razumnom mjestu su bistre riječi, bistrog uma, kada kaže: „Vreme ima ljudsko značenje ako se u njemu prepoznaju i ostvaruju razumne i umne mogućnosti toga vremena (npr. širenje granica slobode i života u ljubavi i razumevanju), a ako to nije slučaj, onda ljudi i nisu savremenici, nego ispadaju iz vremena, iz istorije“ (Đ. Šušnjić, 1998a: 307). Otuda slijedi i jasno određenje smisla čovjekova vremena, u čijoj osnovi jeste postajanje čovjeka čovjekom pravi smisao, sadržaj i mjera ljudskog vremena.

L i t e r a t u r a

- Berdajev, N. (1987), *Samospoznaja*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad.
- Blankar, P. (2003), *Kroz istoriju grada do novog društva*, Čigoja štampa, Beograd.
- Fabijan, J. (2001), *Vrijeme i drugi*, Filozofska biblioteka aletheia, Jasen, Nikšić.
- From, E. (1989), *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd.
- From, E. (1963), *Zdravo društvo*, Rad, Beograd.
- From, E. (1998), *Imati ili biti*, Alfa, Beograd.
- Gidens, E. (2006), *Odbegli svet*, Stubovi kulture, Beograd.
- Gidens, E. (1998), *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.
- Hajdeger, M. (1988), *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb.
- Kuljić, T. (2006), *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd.
- Leković, D. (1984), „Pojam pogleda na svet“, u zborniku: *Pogled na svijet*, CANU, Titograd.
- Levinas, E. (1999), *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*, Filozofska biblioteka aletheia, Jasen, Nikšić.
- Levinas, E. (1997), *Vrijeme i drugo*, Oktoih, Podgorica.
- Niče, F. (1987), *Tako je govorio Zaratustra*, Grafos, Beograd.
- Pogled na svijet* (1984), Zbornik radova, CANU, Titograd.
- Sociološka luča*, br. 1/2008.
- Šušnjić, Đ. (2008), *Nedovršen razgovor*, Čigoja štampa, Beograd.
- Šušnjić, Đ. (1998a), *Religija I*, Čigoja štampa, Beograd.
- Šušnjić, Đ. (1998b), *Religija II*, Čigoja štampa, Beograd.
- Tomović-Šundić, S. (2004), *Studije i ogledi iz antropologije*, ITP ZMAJ, Novi Sad.
- Vitrou, Dž. Dž. (1993), *Vreme kroz istoriju*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Vrijeme i progres – Crna Gora na razmeđu milenijuma* (2003), Grupa autora, CANU, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Vukićević, S. (2003), *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje.
- Vukićević, S. (2008a), „Fenomen kompetitivnosti i Crna Gora“, *Sociološka luča*, br. 1, Nikšić.
- Vukićević, S. (2008b), „Vrijednosni kriterijumi i tumačenja“, *Agora*, u: *Pobjeda*, Podgorica.
- Vukićević, S. (2008c), „Čovjek je svoj sopstveni proizvod“, *Agora*, u: *Pobjeda*, Podgorica.
- Vukićević, S. (2005), *Sociologija (filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi)*, Filozofski fakultet Nikšić – Nikšić, Plato – Beograd.